

Коцур В.В.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ І ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ: КРИМСЬКІ ВИМІРИ

У запропонованій статті розкриваються політичні, соціально-економічні, міжнародні чинники, які впливали на етнонаціональні процеси в Криму на початку ХХІ ст.

Автором аналізуються нормативно-правові аспекти розв'язання проблеми депортованих народів Автономної Республіки Крим, досягнення і стратегічні прорахунки органів влади в царині відродження кримськотатарського народу. Події суспільно-політичного життя на Кримському півострові розглядаються під кутом зору майбутнього перебігу подій, анексії Криму Російською Федерацією та пошуку шляхів реінтеграції окупованих територій

Ключові слова: Україна, національні меншини, міжетнічні відносини, самоідентифікація, сепаратизм, реінтеграція, Крим.

Постановка проблеми. Соціально-економічні, зовнішньополітичні і військові виклики, що постали перед Україною в ХХІ ст., підтвердили неготовність західних демократій протистояти гібридній війні Росії.

«Намагання політиків Заходу використати Україну в ролі буферної держави між демократичною Європою та імперською Росією приречені на провал» [20, с. 20]. Анексії Криму і війні на Сході передувала «мережева війна, яка розпочалася з боку Росії практично з перших років української незалежності і ніколи не припинялася» [20, с. 21]. У цій війні особливе місце відводилося національним меншинам, які втягувалися у велику геополітичну гру східного сусіда – Росії. Насамперед йдеться про російську та кримськотатарську національні меншини на сході, півдні України та Автономної Республіки Крим. Як зазначає А. Іларіонова, до анексії півострова Росією (1783 р.) кримські татари становили 92% всього населення. Протягом 1783–1944 рр. кримськотатарське населення скоротилося в чотири рази, а за даними перепису 2001 р. воно становило 243,4 тис. осіб, або на 45% менше, ніж на початку ХVІІІ ст. Водночас за переписом 2001 р. росіяни вже домінували – 58,3% населення півострова [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема міжнаціональних відносин на пострадянському просторі досліджувалася В. Головком [9], М. Панчуком [18], В. Войналовичем [21], Т. Горбань, О. Калакурою, В. Котигоренком,

Ю. Левенцем, О. Рафальським [27], Т. Халавка [31] та іншими [21].

Постановка завдання. Мета статті – розкриття динаміки етнополітичних процесів в Україні на початку 2000-х рр. та їхніх особливостей у Криму, з'ясування правових, політичних, соціокультурних чинників, що впливали на сферу міжнаціональних відносин у досліджуваний період. З урахуванням сучасних геополітичних змін автор проводить ретроспективний аналіз етнополітичних подій початку 2000-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, на зламі ХХ – ХХІ ст. у багатьох країнах Центральної та Східної Європи розгорнулися глобальні соціально-економічні та суспільно-політичні процеси трансформації, зумовлені, насамперед, розпадом Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) та внутрішніми перетвореннями в країнах колишнього соцтабору. В Україні відчувалася гостра потреба правового врегулювання відносин між нацменшинами й українцями. Цю проблему державні органи влади частково вирішили впродовж 1990-х рр. На початку ХХІ ст. постало питання подальшої державної підтримки освітнього, культурного розвитку національних меншин у нових етнополітичних вимірах. Ключовою проблемою було не лише задоволення нагальних потреб національних меншин, але й захист ціннісних засад української нації, з метою недопущення етнічного та політичного сепаратизму.

Як зазначає О. Кривицька, посилаючись на результати моніторингу міжетнічної ситуації у 2002 р., в Україні спостерігався безконфліктний інтегративний тип розвитку нацменшин та між-національної взаємодії, завдяки створеним ще в 1990-х рр. умовам для всебічного та рівноправного розвитку різних національностей на території держави [17, с. 24]. Водночас залишалися зовнішні подразники, які зумовлювали загострення міжетнічних протиріч. До них варто віднести втручання Росії у внутрішню політику України, земельне питання, релігійний чинник, конфлікт культурного світосприйняття й ін. Зважаючи на всі ці проблеми, в Україні в першій половині 2000-х рр. було розроблено і впроваджено низку нормативних документів, які мали врегулювати міжетнічні відносини. Враховуючи як глобалізаційні, так і внутрішньодержавні зміни, важливо було затвердити нові редакції законів про національні меншини та мови для уникнення ймовірних конфліктів [6, с. 302]. Отже, глобальні процеси у світі потребували демократичного врегулювання відносин національних меншин і визначали етнополітику України на 2001–2004 рр.

На території України, за даними перепису 2001 р., проживали представники 130 національностей. Представники титульної нації – етнічні українці – становили 77,8%, а національні меншини – 22,2% [3]. Згідно з переписом населення 2001 р., на території України проживали росіяни – 8 334,1 тис. (17,3%), білоруси – 275,8 тис. (0,6%), молдавани – 258,6 тис. (0,5%), кримські татари – 248,2 тис. (0,5%), болгари – 204,6 тис. (0,4%), угорці – 156,6 тис. (0,3%), румуни – 151,0 тис. (0,3%), поляки – 144,1 тис. (0,3%), євреї – 103,6 тис. (0,2%), вірмени – 99,9 тис. (0,2%), греки – 91,5 тис. (0,2%), татари – 73,3 тис. (0,2%), цигани – 47,6 тис. (0,1%), азербайджанці – 45,2 тис. (0,1%), грузини – 34,2 тис. (0,1%), німці – 33,3 тис. (0,1%), гагаузи – 31,9 тис. (0,1%), інші національності – 177,1 тис. (0,4%) [7]. Таке розмаїття національних меншин є наслідком історичного перебігу подій: окупації України різними державами в певні історичні періоди, масових депортацій і репресій, голодоморів (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.) та інших чинників, які зумовлювали переміщення народів. Перепис населення 2001 р. засвідчив чимало дисперсних і компактних етнічних груп, що активізувало питання їхньої національно-культурної та територіальної автономії. Водночас українці як титульна нація на початку 2000-х рр., на думку В. Буряк, відчували дискримінацію статусу рідної мови й асиміляційну

загрозу від російської нацменшини, яка пропагувала спільні мовно-культурні традиції в українців і росіян [6, с. 304]. Враховуючи таке розмаїття, державна етнополітика мала б гарантувати насамперед повноцінний розвиток українській мові і культурі з метою зміцнення єдності всередині країни та недопущення поширення антиукраїнських чи сепаратистських настроїв, гарантуючи на законодавчому рівні органічне співіснування інших мов і культур.

Українська влада, враховуючи поліетнічний склад країни, сприяла розвитку громадських неурядових організацій, завданням яких був захист інтересів власної етнічної спільноти. 2000 р. при Президентові України було сформовано Раду представників громадських організацій нацменшин України, до якої увійшли 24 представники національно-культурних товариств всеукраїнського й обласного рівнів [4, с. 303]. Виконуючи функції дорадчого органу упродовж 2000–2006 рр., Рада концентрувала зусилля на розробленні законодавчої бази, спрямованої на розвиток нацменшин в Україні.

Відсутність концептуальних засад взаєморозвитку та спільного проживання титульної нації і національних меншин на території України на початку 2000-х рр. була однією із причин появи конфліктних ситуацій і масових акцій протесту, спрямованих на збереження самоідентичності. Враховуючи це, Верховна Рада України ініціювала розроблення концепції етнонаціональної політики, завданням якої мало стати врегулювання міжетнічних відносин на території України, збереження культурної та мовної самобутності національностей. 2001 р. перед українським парламентом та урядом постало завдання підготувати відповідний законопроект, який 16 червня 2004 р. Кабінетом Міністрів України було подано у вигляді законодавчої ініціативи на розгляд у Верховну Раду, а 2005 р. народний депутат, представник кримськотатарської меншини Р. Чубаров сформував власний проект концепції, яку так і не вдалося ухвалити на цьому етапі [28, с. 10]. Передбачалося, що концепція стане своєрідною стратегією розвитку міжетнічних відносин на теренах України, гарантуватиме захист прав національних меншин, їхню самоідентифікацію та сприятиме розвитку етнічної культури.

Відсутність такої концепції на початку 2000-х рр. зумовила низку негативних соціокультурних явищ, пов'язаних із дискримінацією мовних культур різних народностей і водночас гіперболізацією російської ідентичності в південно-східних регіонах України. Тенденція зростання населення, яке шляхом самовизначення

визнало себе українцями, упродовж 2000-х рр. автоматично не гарантувала розвиток української самоідентичності в регіонах поширення російської національної меншини. Водночас чимало представників різних національностей, які проживали в Україні, вважали себе відповідальними за її розвиток [4, с. 304].

На початку 2000-х рр. в Україні спостерігалася певна контрверсійність такого явища, як ідентифікація населення. Особливо це проявлялося в прикордонних регіонах України, зокрема в південно-східній і західній частинах, де мала місце активізація громадських і політичних рухів всередині нацменшин. Водночас у північних і центральних регіонах України проблема самоідентифікації окремих національностей не була надто вираженою, що пояснюється історичними чинниками формування української державності.

У північних і центральних регіонах, як і по всій Україні, найбільшим представником нацменшин були росіяни. Зважаючи на їхню численність порівняно з південно-східними областями, вони не формували загальної політичної, культурної та світоглядної картини. Найбільше росіян проживало в Запорізькій, Київській, Сумській, Полтавській областях [7].

Сучасні тенденції прояву сепаратизму та поширення ідей «руського мира» на сході України та в Криму пояснюються значною питомою вагою представників російської нацменшини та зовнішньою політикою Кремля. Йдеться про те, що з 1990-х рр. Росія розпочала планомірну підготовку до окупації півострова, крок за кроком дотискуючи українську сторону щодо розміщення російського флоту на її території. Відтоді спостерігався ріст російської національної меншини, яка й раніше переважала в Криму. За даними перепису населення 2001 р., кількість росіян на півострові (не включаючи м. Севастополь) становила 1 180,4 тис. осіб. Кримських татар і українців значно менше – 243,4 тис. та 492,2 тис. відповідно [7]. Статистичні дані свідчать про домінуючий відсоток російського населення в Криму, що є наслідком тривалої радянської селективної політики, спрямованої на збільшення частки російського населення та імперської політики Росії з надання містянам Криму російського громадянства. Внаслідок таких дій, депортацій і репресій корінне населення півострова помітно скоротилося. Саме тому за мовною ідентичністю більшість була російськомовною – 77%. Українську мову рідною визнали лише 10,1% всього населення, а кримськотатарську – 11,4% [8, с. 156–161]. Отже,

мовна ідентифікація більшості мешканців півострова установлювалася їхнім самовизначенням не як українців, а як росіян. Причиною цього була індиферентна мовна політика з боку держави, яка спричинила поширення російської мови на півострові серед представників всіх національностей.

Після анексії Криму Росією на півострові залишилося 28 класів з українською мовою навчання. З 2013 по 2018 рр. в Криму в 36 раз зменшилася кількість учнів, які навчаються українською мовою. Якщо у 2013 р. в Автономній Республіці Крим 13 589 осіб здобули освіту українською мовою, то у 2016 р. кількість таких учнів зменшилася до 371. Кількість класів з українською мовою навчання за два роки окупації скоротилася в 31 раз.

Отже, однієї школи, чи 28 класів на весь окупований Крим недостатньо для задоволення потреб у навчанні рідною мовою 4 тис. дітей, які є носіями української мови, як зазначається у звіті Кримської правозахисної групи [29].

У роки незалежності відкритим лишалось питання статусу депортованих осіб. До 2004 р. на території України не було законодавства, яке б регламентувало статус і права депортованих осіб, які повернулися на територію України [16]. Відсутність такого законодавства унеможлиблювала ефективне вирішення в правовому полі конфліктних ситуацій, що виникали між депортованими особами і місцевими громадами. Водночас влада України докладала зусилля для вирішення в правовому полі проблеми депортованих осіб. Указом Президента України Л. Кучми 7 квітня 2000 р. було створено Раду кримськотатарського народу, яка здійснювала консультативно-дорадчі функції при Президенті [4, с. 322]. Крім того, 13 вересня 2001 р. Президент Л. Кучма підписав указ № 836/2001 «Про Державний комітет у справах національностей та міграції», ключовими завданнями якого стали: реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення захисту прав нацменшин, депортованих осіб, які повернулися в Україну, сприяння задоволенню національно-культурних, освітніх потреб, розвитку корінної самобутності національних меншин та ін. [24]. Його створення започаткувало тривалий процес вирішення основних проблем депортованого населення, що, безумовно, вплинуло на соціокультурний розвиток кримськотатарської меншини в Криму.

Станом на 1 січня 2002 р. кількість репатріантів в Україні становила 280 тис., серед яких 250 тис. кримських татар [2, с. 451]. Ключовим

завданням влади стало вирішення проблеми задоволення економічних і соціальних потреб раніше депортованих осіб та їхніх сімей. В Україні було розроблено «Державну програму інтеграції раніше депортованих осіб», завданням якої стало задоволення економічних, політичних і соціальних потреб депортованих осіб, які повернулися до України. За реалізацію цієї програми упродовж 2000-х рр. відповідали Державний комітет у справах національностей та релігій і Республіканський комітет у справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян (на рівні Автономної Республіки Крим) [16]. Постановою № 618 від 16 травня 2002 р. Кабінету Міністрів України було затверджено «Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 р.». Відповідно до цієї програми, було розроблено план заходів із забезпечення репатріантів соціальною та інженерно-технічною інфраструктурою з метою належного облаштування кримськотатарського населення [2, с. 452–453]. Згодом постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання», ухваленою 2004 р., передбачалася компенсація за переїзд та перевезення особистого майна, разова допомога в розмірі 30 місячних зарплат для будівництва житла та регламентувався порядок здійснення зазначених процедур [26]. Ці заходи на початку 2000-х рр. дозволяли не лише запобігти конфліктним ситуаціям на півострові, але й залучати проукраїнськи налаштованих кримчан, корінне населення півострова до активних державотворчих процесів на підтримку єдності України. 2001 р. кримські татари отримали 44,7 млн. грн. компенсації. Згодом запланований бюджет поступово зростає, однак, як свідчить інформація про стан реалізації програм, спрямованих на задоволення потреб раніше депортованих осіб в Україні (1991–2012 рр.), цілком профінансувати заплановані видатки не вдавалося. Так, упродовж 2002–2005 рр. передбачалося профінансувати 267,3 млн. грн., але виділено було лише 217,6 млн. грн. [16]. 2002 р. держава надала на облаштування репатріантів 19,4 млн. грн., 2003 р. – 38,7 млн. грн., а 2004 р. – 40 млн. грн. [15]. Тенденція зростання витрат на вирішення соціально-економічних потреб кримських татар свідчить про зацікавленість держави в їхній інтеграції в українське суспільство.

На початку 2000-х рр. кримськотатарському населенню коштом держбюджету було побудовано 375 тис. м² житла [19, с. 389]. Працевлаштування репатрійованого населення на території півострова регламентувалося Державною програмою зайнятості населення на 2001–2004 рр., де зазначалося: «Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти, а також регіональні комплексні програми розвитку малого підприємництва в Автономній Республіці Крим» сприятиме «розв'язанню проблеми зайнятості осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються на Україну» [13]. У результаті виконання цієї програми 2003 р. в регіоні створено 24,7 тис. робочих місць [19, с. 391]. Працевлаштування репатрійованого населення сприяло позитивній динаміці розвитку економіки півострова. Проте низка соціально-економічних проблем залишалися невирішеними. Окрім того, як центральним, так і кримським державним органам влади не вистачало системності і послідовності у вирішенні нагальних проблем депортованого населення, зокрема земельного питання, що спричинило спалах акцій протесту та конфлікт із російським населенням. Партією «Адлет» формувалися озброєнні загони самооборони – «аскери», завданням яких був захис кримськотатарського населення від нападів проросійських організацій і кримінальних елементів, а також захист самозахоплених ділянок землі, що далі поглиблювало конфліктну ситуацію в регіоні [22, с. 38]. Соціальна напруга відчувалася в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському, Кіровському та інших районах Автономної Республіки Крим. Земельне питання було для лідерів радикальних кримськотатарських організацій знаряддям політичної активізації населення. Саме тому 2004 р. планувалося виділити з держбюджету 33 млн. грн. на інвентаризацію землі в Криму для розв'язання цього питання до кінця 2004 р. [15]. Черз деякі обставини земельна проблема на півострові не була до кінця вирішена, що породжувало нові акції протесту з боку кримських татар.

Водночас деякі позитивні зрушення були наявні в культурному розвитку кримських татар на території півострова. Із 2001 р. з республіканського бюджету щорічно фінансувалися культурні заходи та національно-культурні організації Криму [15]. Розвиток культури, збереження національних особливостей кримськотатарського народу забезпечувалися законодавством. Мовна,

культурна, етнічна та релігійна самотність кримських татар, гарантована Конституцією України, чільне місце посідала в державній етнополітиці. Водночас була проблема навчання дітей рідною мовою. Так із 606 шкіл, які на початку 2000-х рр. діяли на території Кримського півострова, було лише 16 із кримськотатарською мовою навчання (133 класи) [15]. Для порівняння, на 2013 р., до анексії Криму, було 384 класи із кримськотатарською мовою навчання [29]. Відчувалася нестача кваліфікованих педагогічних кадрів для навчання дітей кримськотатарською мовою. Це спонукало державні та республіканські органи влади ухвалити програми підготовки відповідних фахівців із представників репатріантів. 2003 р. видано 218 направлень нащадкам депортованих кримчан до вищих навчальних закладів України [29].

Повернення кримських татар на півострів і внутрішня політика України стосовно національних меншин не послабили проросійські настрої в Криму. Насамперед це було пов'язано із зовнішньою політикою Російської Федерації, яка розглядала півострів як важливий стратегічний об'єкт, а отже, зі середини 1990-х рр. її політика була спрямована на поширення проросійських ідей на території Криму і підготовку до його анексії. За даними соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (далі – УЦЕПД), упродовж 2000–2001 рр. кількість жителів півострова, які бажали приєднання Криму до Росії, становила 47,3% респондентів, тоді як за збереження його в складі України виступали 25,9%. Проте вже у 2005–2008 рр. показники рівня сепаратистських настроїв зростають, про що свідчать інші дані соціологічного дослідження: приєднання Криму до Росії вже підтримувало 63,8% населення півострова і лише 10,7% були готові протестувати проти цього рішення. Водночас і більше половини українців півострова висловлювалися за приєднання Криму до Російської Федерації (далі – РФ) – 55,2% [23, с. 240]. Така тенденція зростання сепаратистських настроїв свідчила про посилення ідеологічної політики впливу Кремля на формування громадської позиції кримчан. Зокрема, через пресу та втручання Чорноморського флоту Росії в суспільне життя півострова серед молоді поширювалися ідеї «русского мира». Саме за сприяння Чорноморського флоту РФ формувалася навчальний процес у школах і вищих навчальних закладах, де нав'язувалася російська інтерпретація історії [2, с. 466]. Особливий вплив на формування проросійських настроїв мала Міжнародна рада росій-

ських співвітчизників, створена в жовтні 2002 р., яка своїм завданням ставила об'єднання російської діаспори та популяризацію власної культури серед етнічних росіян, які проживають за межами країни [23, с. 253; 30]. Не виключено, що ця організація проводила пропагандистську роботу з утвердження «русского мира» на півострові ще на початку 2000-х рр. не лише серед російського населення, але й серед українців і нацменшин. Росія була активним інвестором півострова. Логічно припустити, що активізація російських радикальних організацій у Криму проходила за сприяння Кремля. Про це свідчить підписаний В. Путіним 2003 р. Закон «Про внесення змін та доповнень до Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації»», який спростив процес набуття російського громадянства окремим категоріям осіб, які в минулому закінчили російський вищий навчальний заклад, є ветеранами Великої Вітчизняної війни. Під дію цього законодавства потрапляла велика частина населення Кримського півострова [2, с. 451–453]. Зважаючи на подальший перебіг подій, зрозуміло, що Росія вже тоді готувала підґрунтя не лише для тиску на Україну, а й для майбутньої окупації регіону.

Ймовірно, що Російська Федерація причетна й до інших конфліктів на території Кримського півострова. Зокрема, у березні 2004 р. відбувалося загострення конфлікту в регіоні через погроми та побиття скінхедами представників кримськотатарського народу, на що останні відповіли також насиллям та масовими акціями проти бездіяльності правоохоронних органів. На думку тогочасного глави уряду Автономної Республіки Крим С. Куніцина, ці події заздалегідь були ретельно сплановані й організовані за межами України [2, с. 455]. Очевидно, С. Куніцин мав на увазі Росію, яка після врегулювання конфлікту на острові Тузла вирішила дестабілізувати ситуацію на Кримському півострові.

На початку 2000-х рр. активну участь у суспільно-політичному житті Криму брали такі організації, як: «Адалет», «Авдет», «Прорив», «Євразійський союз молоді», «Союз російського народу» та інші [11, с. 42]. Основним джерелом поповнення цих організацій стали радикально налаштовані нацменшини, зокрема росіяни, частина кримськотатарського населення й інші. Маючи різні політичні цілі, вони пропагували від'єднання регіону від політичного й економічного простору України. Наприклад, організація «Адалет» головною метою своєї програми діяльності вважала побудову національної держави на півострові [23, с. 195–196].

Політична активізація корінних народів Кримського півострова спричинила формування національних органів місцевого самоврядування. Зокрема, кримські татари 1991 р. сформували Курултай та Меджліс. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Меджліс переходив у статус офіційної організації – дорадчого органу при Президенті України. Л. Кучма відповідним наказом створив 1999 р. Раду представників кримськотатарського народу. До її складу увійшли 33 члени, які стали віддзеркаленням складу Меджлісу [5]. Отже, кримські татари отримали можливість брати участь у державотворенні України та сприяти розвитку власної культури на території півострова.

Проте наприкінці 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. не всі кримськотатарські організації підтримували Меджліс. Криза в національному русі кримськотатарського народу розпочалася ще в 1997 р., коли низка організацій виступили із критикою дій Меджлісу у зв'язку з вигаданим звинуваченням у малоефективній роботі цього представницького органу. Подальше організаційно-правове зміцнення Меджлісу сприяло посиленню національного руху кримських татар за утвердження в майбутньому своєї територіально-культурної автономії. Тоді ж, у 2002 р., було організовано «Координаційну раду суспільно-політичних сил кримськотатарського народу», до складу якої увійшли представники Національного руху кримських татар (далі – НРКТ), суспільно-політичного руху «Міллет», кримське відділення Всеукраїнської партії міжнародної згоди «Новий світ» та Партії мусульман України [23, с. 206]. Діяльність Координаційної ради зводилася до критики Меджлісу, однак істотної підтримки ця організація серед татар не набула, водночас Меджліс підтримували не лише представники кримськотатарського населення, але й провідні міжнародні організації [22, с. 37]. Ільмі Умеров, який у 2000-х рр. входив до складу Меджлісу, зазначав, що спроба створити альтернативу основному представницькому органу кримськотатарського населення було нічим іншим, як бажанням розколоти кримськотатарський рух. Водночас громадський і політичний діяч спростовував звинувачення представників Координаційної ради стосовно недостатньої активності в боротьбі за права народу, зазначивши, що 2002 р. парламент сформував відповідні проекти закону, які потребують детального опрацювання [1]. Окремі представники Координаційної ради розробили та подали на розгляд Верховної Ради проект закону «Про реабілітацію кримськотатарського народу»

[22, с. 37]. Радикалізація НРКТ спостерігалася ще в 1990-х рр., коли представники Національного руху кримських татар збирали підписи про скликання міжнародного трибуналу проти України, яка «незаконно володіє та розпоряджається територією кримськотатарського народу і не здатна забезпечити права жителів півострова» [32, с. 268]. Враховуючи тогочасну російську політику щодо України, спрямовану на відокремлення та приєднання Кримського півострова, організація, ймовірно, стала знаряддям іноземної держави в поширенні антиукраїнських настроїв у регіоні та формуванні основ для майбутньої анексії.

Під час виборчої кампанії 2002 р. до парламенту Автономної Республіки Крим увійшли представники 9 національностей: росіяни – 42, українці – 35, кримські татари – 8, євреї – 4, гагаузи – 2, абхазці, вірмени, греки і чехи – по 1 [2, с. 452]. Найбільше впливали на ситуацію на території півострова проросійські представники. На виборах до місцевих рад Криму було обрано 992 представники кримськотатарського народу [2, с. 452].

Отже, у 2000-і рр. Крим поетапно перетворювався на плацдарм «русского мира». І це стало можливим внаслідок прорахунків Української держави в етнополітичній галузі, починаючи з 1990-х рр. Свого часу «В'ячеслав Чорновіл вважав за потрібне або особливо не вирізняти Кримський регіон серед інших українських адміністративно-територіальних одиниць, або надати кримським татарам у Криму національно-територіальну автономію» [10].

Соціально-політична напруга в Криму, окрім економічних чинників, посилювалася релігійним подразником. Починаючи з липня 2000 р., назрівав конфлікт між мусульманами й Українською православною церквою Московського патріархату (далі – УПЦ (МП)). Зокрема, М. Джемілев та глава Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ (КП)) Філарет виступили із критикою дій Московського патріархату на півострові. Згодом релігійні протиріччя почали посилюватися після призупинення муфтієм мусульман Криму Емір Алі Алієвим членства Духовного управління мусульман Криму (далі – ДУМК) у складі міжконфесійної ради «Мир – дарунок Божий» [2, с. 449]. Проте основним приводом до загострення конфлікту стало встановлення православною общиною на в'їздах у населені пункти, зокрема, де проживали кримські татари, поклонних хрестів. Вони встановлювалися на місці давніх мусульманських цвинтарів, що викликало невдоволення

мусульман, які провели акції «хрестоповалення» у 2002 р. Це спровокувало збройний конфлікт, який вдалося уладнати лише із залученням правоохоронців [22, с. 38].

Помітним явищем для Кримського півострова стало поширення радикальних ідей серед мусульман. Зокрема, у 1999 р. в статті Д. Куликова «Шаміль! Ми з тобою» наведені факти про діяльність розгалуженої мережі радикалів, які пропагували джихад і зв'язок кримських татар і бойовиків із Чечні і Дагестану [2, с. 447]. Враховуючи проникнення екстремістських ідей на територію півострова, ДУМК засудило будь-які прояви насилля. За ініціативою ДУМК, на початку 2000-х рр. проводилася роз'яснювальна робота серед населення щодо діяльності радикальних ісламських організацій. У рішенні Всеукраїнської ісламської конференції від 23 серпня 2003 р. засуджувалися екстремістські рухи, зокрема ваххабізм, Аль-Каїда, Хиб-ут-Тахрир, підкреслювалося що їхні ідеї не мають нічого спільного з ісламом і не відповідають змісту Корану чи Суні. На думку учасників конференції, носії радикальних ідей, які потрапили на територію Криму, спекулюють на національних і релігійних інтересах населення [2, с. 449].

Висновки. Отже, на початку ХХІ ст. перед Україною постало триєдине завдання:

– по-перше, забезпечити розвиток культури, освіти, мови титульної нації, яка зазнавала дискримінації статусу рідної мови й асиміляційної загрози з боку проросійських сил на сході, півдні України та в Автономній Республіці Крим;

– по-друге, вирішити земельне питання, проблему облаштування депортованих кримських

татар, послабити радикалізацію і зовнішні впливи на кримськотатарське населення з метою політичної дестабілізації, чим прагнула скористатися Росія для анексії півострова;

– по-третє, протистояти російській пропаганді, спрямованій на розкол кримськотатарського народу, мобілізацію проросійського населення півострова навколо ідей «русского мира», повернення Криму в «родную гавань».

Незавершеність земельної реформи, програми облаштування депортованих народів кримського півострова, відсутність законодавчої бази, яка б незворотно гарантувала національно-культурний, економічний і політичний розвиток корінних народів Криму – усе це послаблювало український опір поширенню російського сепаратизму, створювало передумови для майбутньої анексії півострова Росією.

З урахуванням уроків історії, 22 вересня 2016 р. Верховна Рада України ухвалила постанову № 4003а «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегії реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та спроби»». На парламентських слуханнях рекомендовано Президенту України підготувати зміни до Конституції і законів України та внести їх на розгляд парламенту щодо створення Кримськотатарської Автономної Республіки [12]. Водночас Президент ініціював указ про розроблення десятирічної програми вкорінення та зміцнення державного статусу української мови [25]. Усе це варто розглядати як складники реінтеграції окупованих територій в Україну.

Список літератури:

1. «Системная» стаття от И. Умерова: о единстве нац. движения. URL: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrum/1042858762.html>.
2. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
3. Аналітичний звіт про дотримання прав представників національних меншин, що проживають на території Закарпаття, на освіту рідною мовою. URL: <http://ci-center.org>.
4. Андріяш В. Державна етнополітика України в умовах глобалізації. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.
5. Андріяш В. Модернізація механізмів державного регулювання етнополітичних процесів України в умовах глобалізації: дис. ... докт. наук з держ. управл.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Миколаїв, 2017. 452 с.
6. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. URL: http://mip.gov.ua/files/pdf/blicer_pro_krimtat.pdf.
7. Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. 2009. Вип. 44. С. 297–306.
8. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

9. Газізова О. Особливості консолідації українства в умовах гібридної війни та зростання зовнішніх загроз. Українознавчий альманах. Київ: Міленіум+, 2016. Вип. 19. С. 156–161.
10. Головка В. Оккупація Крима / под ред. А. Шорина. К.: COOP Media, 2016. 128 с.
11. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. с. 411.
12. Драпушко Н. Діяльність проросійських політичних організацій АР Крим по відокремленню регіону від політичного та соціокультурного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: збірник наукових праць. Київ, 2015. Вип. 13. С. 42–47.
13. Закірова С. Кримськотатарська автономія у складі України: пошук вирішення проблеми. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2420:krimskotatarska-avtonomiya-u-skladi-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382.
14. Про затвердження державної програми зайнятості населення на 2001–2004 рр.: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3076-14>.
15. Ілларіонов А. Етнічний склад населення Криму за три століття. Незалежний культурологічний часопис «І». 2014. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Illarionov_Etnichnyj_sklad_Krymu.htm.
16. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>.
17. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. URL: <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true>.
18. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 24–37.
19. Крим в етнополітичному вимірі / М. Панчук, Г. Бекірова, В. Ганкевич, О. Галенко. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
20. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України, Інститут історії України; відп. ред. В.А. Смолій. К., 2014. 456 с.
21. Мейс Джеймс. Україна: матеріалізація приви́дів / упорядн. Н. Дзюбенко-Мейс. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. С. 20–21.
22. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. К.: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 356 с.
23. Петруньок Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.
24. Петруньок Б. Кримськотатарські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.
25. Політичний процес в Автономній республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014): аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.
26. Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-%D0%BF>.
27. Порошенко найближчим часом підпише указ про статус державної мови. URL: <https://glavcom.ua/news/poroshenko-nayblizhchim-chasom-pidpishe-ukaz-pro-status-derzhavnoji-movi-479615.html>.
28. Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання: Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/626-2004-%D0%BF>.
29. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис. К., 2000. 447 с.
30. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2006. С. 93.
31. У Криму після анексії в 36 разів зменшилась кількість учнів, які навчаються українською. URL: <http://vgoru.org/index.php/prava-lyudini/item/17049-u-krymu-pislia-aneksii-v-36-raziv-zmenshylas-kilkist-uchniv-iaki-navchajutsia-ukrainskoiu>.
32. Устав Международного союза общественных объединений «Международный совет российских соотечественников». URL: <http://www.msrs.ru/gustav>.
33. Халавка Т. Державне регулювання процесів міжетнічної інтеграції у прикордонних регіонах: теоретичний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Івано-Франківськ, 2016. 22 с.
34. Ширай В. Розвиток кримськотатарського національного руху в Україні наприкінці ХХ ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 266–269.

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА: КРЫМСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ

В статье раскрываются политические, социально-экономические, международные факторы, которые влияли на этнонациональные процессы в Крыму в начале XXI в. Автор анализирует нормативно-правовые аспекты решения проблемы депортированных народов Автономной Республики Крым, достижения и стратегические просчеты органов власти в области возрождения крымскотатарского народа. События общественно-политической жизни на Крымском полуострове рассматриваются с точки зрения будущего развития событий, аннексии Крыма Российской Федерацией и поиска путей реинтеграции оккупированных территорий.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, межэтнические отношения, самоидентификация, сепаратизм, реинтеграция, Крым.

ETHNICIAN PROCESSES IN UKRAINE AND POLITICAL CHALLENGES OF XXI CENTURY: CRIMEAN MEASURES

The proposed article reveals political, socio-economic, and international factors that influenced ethno-national processes in the Crimea at the beginning of the twenty-first century. The author analyzes the regulatory and legal aspects of solving the problem of the deported peoples of the Autonomous Republic of Crimea, achievements and strategic miscalculations of the authorities in the area of the revival of the Crimean Tatar people. The events of social and political life on the Crimean peninsula are considered from the perspective of the future course of events, the annexation of the Crimea by the Russian Federation and the search for ways to reintegrate the occupied territories.

Key words: ethnic minorities, ethnic minorities, self-identification, separatism, Crimea.